

ՀԱՐԺԻ ՏՈՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ԷՍՅՈՑ ՄԷՋ

Ա.

Աղէտներ կան, որ իրանք մարդիկ են պատրաստում: Ալդ-պէս են, օրինակ, ելուղակութիւնները, բռնի գաղթականութիւնները, կոտորածները, ներքին պատերազմները և այլ ընտանեկան պէսպէս երկպառակումները: Թէ որքան անմեղ զոհեր են եղել ալղպիսի հարուածների ժամանակ, որքան չէն ու ծաղկեալ աւաններ, քաղաքներ, մինչև անգամ ամբողջ գաւառներ ամալութեան են դատապարտուել նոցա երեսից, քանի քանի անգամ անբերութիւն, սով, ժանտախտ և այլն լաջորդել են ալղ աղէտներին և առաւել ևս թշուառացուցել մարդուս վիճակն աշխարհիս երեսին, տեղը չէ մի առ մի թուել: Պատմութիւնն, անշուշտ, բոլորովին այլ կերպարանք կունենար, եթէ մարդուս կիրքն ալղպիսի տգեղ, աւերիչ արտալայտութիւն չունենար անցեալում: Միևթարականն այն է, որ ժամանակի ընթացքում բարքերն անհամեմատ աւելի մեղմացան և աղնուացան, և այնպիսի աղէտների պատահումը բարեբաղդաբար հեռու է քաղաքակրթեալ աշխարհներից:

Նոյնը չէ կարելի ասել այն աղէտների մասին, որոնք քնութեան երևութների արգասիք են: Մարդս միանգամայն անզօր և անընդունակ է, մաքառելու և արգելելու նոցա պատահումը: Սև լիրաւի, թնչ է իսկապէս մարդուս զօրութիւնն այնպիսի ահաւոր և անբռնաբարելի հարուածների դէմ, ինչպէս են հրաբուլիսը, շարժը, ջրհեղեղը, կարկուտը, կաթակը, երաշտը, մորախն և այլն: Սև կալ արդեօք մեր հայրերի տարեգրութեան տխուր էջերի մէջ մի տեղ, ուր արձանագրուած չլինի նոցա լիշատակութիւնը: Մարդկային բարքերի որպիսութիւնից ամենևին կախումն չունի ալղպիսի աղէտների վրկնութիւնը կամ դադարումը: Քաղաքակրթութիւնը, որքան

և զարգացած լինի, անընդունակ է նոցա առաջն առնելու։ Արդի գիտութեան միջոցով մարդիկ ընդունակ են բացատրելու բնութեան երևոյթներն և ըմբռնելու նոցա իսկական պատճառը, բայց թէ նոքա կարող են հասնել այնպիսի զարգացման, որ ղեկավարեն և ուղղութիւն սան նոցա, ալշ շատ կասկածելի է։ Չէ որ ամէն մի փոփոխութիւն, որ տեղի է ունենում տիեզերքի մէջ, ունի իւր անկախ պատճառը, որի վերաւ մարդս ոչ մի ազդեցութիւն չունի։ Ինչպէս որ բնութեան մէջ ցրտի ժամանակ ջուրը սառչում է, կամ տաքի ժամանակ՝ շոգիանում, և մարդ անկարող է արգելել ալշ երկու երևոյթները, կամ փոխել նոցա բնութիւնը, նմանապէս էլ երկրագնդի կեանքի մէջ տեղի են ունենում բնական այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են և որոնց հանդէժ դալուն ոչ մի մարդկային զօրութիւն արգելք լինել կարող չէ։ Այս հանգամանքն է, անշուշտ, պատճառ, որ մարդիկ երբեմն բնութեան պարզեցած աղետներն համարում էին «առտուածաստտ բարկութեան» նշան կամ «մեղաց պատիժ»։

Բնութեան հարուածների ազդեցութիւնն՝ հաւասարապէս տարածւում է ամէնի վերաւ, Խորութիւն չկալ, թէ մարդս ազնիւ ու մեղմ բարքի տէր է թէ ընդհակառակը, կամ թէ մարդս աշխարհի զորաւորներից է, թէ աղքատ և անօգնական մէկը։ Հարուածներն անակնկալ հասնում սպառում են մեր վաստակներն և խլում են մեր կեանքի և զօրութեան ապահովութիւնը, ցուրտը միանգամից տանում է մեր ալգինները, ժանգն ապականում է մեր արտերը, թրթուրը, մորախը, մոկը չեն խնայում, տարածւում ոչնչացնում են մեր քրտնքի պտուղները, նոցանից ոչ պակաս ծանր ֆլասներ են տալիս մեղ հեղեղը, կարկուտն ու երաշտը։ Ի՞նչ են արդեօք մեր զօրք դրած միջոցներն այն ահագին կորուստների դէմ, որ ունենում ենք նոցա երեսից։ չէ որ շատ անգամ ալշպիսի հարուածների հետեանքը լինում է թանգութիւն, սով, ժանտախտ և ակամալ զաղթականութիւն։ Ինչո՞վ կարող ենք մենք առնել դոցա առաջն, երբ ակներև է մեր անզօրութիւնը նոյն իսկ ալշ պատուհասներից որ և է մէկի առջև, թող թէ նոցա միահաղոյն բռնանալու միջոցին։ Մենք ճգնում տքնում ենք միայն թուլացնելու հարուածների դառն սպաւորութիւնը մի որ և է մեղմացուցիչ գործով, ինչպէս օրինակ կարկուտն արգելելու կամ երաշտի դէմ անձրև բերելու մեքենական փոր-

ձերը, կամ կարկտից ապահովագրելու ընկերական պայմանները, մարախը կոտորել տալու քանքերը, Թրթուրի սպառման միջոցներն և այլն. սակայն բուն աղէտի նկատմամբ ալղալսի գործերն այնքան նշանակութիւն ունին, որքան հասարակաց կարեկցութիւնն, երբ ամեն ոք իւր ձեռնհասութեան չափ շտապում է հարուածեալների կրած զրկանքի տեղը լցնել իւր կամաւոր տուրքերով: Նեղութեան ժամին, ի հարկէ, լատ թանգ արժէ ալղ մարդասիրական գործունէութիւնը, քանի որ ֆեսսը նիւթականին է վերաբերում և մարդկային զոհեր չկան: Իսկ եթէ աղէտը վերջանում է անթիւ զոհերով, եթէ մահը վարկենական արագութեամբ անակնկալ լարձակում է և իւր անողոքելի ճիրանները տարածում է բազմամարդ ընտանիւի վերալ, ինչ կարող ենք անել մենք, ինչ կարող է անել զարգացած գիտութիւնն ու հանճարը: Այստեղ անհ կատարելապէս փալլում է մեր անզօրութիւնը: Մեր գիտակցութեան մէջ միւսում բեռնում է ալղ սարսափն առաւելապէս սովի, ժանտախտի և շարժի ժամանակ. թէ ալղ աղէտներից որն է աւելի շատ զոհեր տանում, ապաբաղդաբար, ճշդել անհնարին է. գիտենք որ սովին հացով, ժանտախտին առողջապահական միջոցներով և բժշկներով գիմադրել կարելի է, և փրկել մարդկային կեանքը, իսկ շարժին, որ անակնկալ մի հարուած է, գրեթէ ակնթարթի տևողութեամբ, ոչ մի հնար չունինք կեանք ազատելու. և այս իսկ է շարժի ամենավտանգաւոր լատիութիւնը: Եթէ աշխարհը շարժի երեսից անդառնալի կորուստներ ունեցել է, ալղ ոչ թէ քարուքանդ եղած շէնքերն են, որոնք կարող են վերստին կանգնել առաւել ևս շքեղ և հաստահիմն քան լաւաջ էին, ոչ թէ կորած ոչնչացած՝ գանձերն ու ստացուածքներն են, որոնք աշխատանքի ճանապարհով վերստին լիտ են գալիս, ալղ այն մարդկային զոհերն են, որոնք լանկարծակի առանց խտրութեան հասակի, սեռի և աստիճանի մի քանի վարկենում իրենց գերեզմանը գտնում են անսպասելի և հարեկող աւերման տակ: Լինում են, ի հարկէ, և ազատողներ, սակայն ոչ մարդիկ, ոչ էլ գիտութիւնն ամենևին նշանակութիւն չունին ալղ փրկութեան գործի մէջ, ալղ միմիայն Նախախնամութիւնը: 79 թուին օգոստոսի 24-ին Վեստօվի հրաբուխին իւր մոխրի և լաւալի տակ թաղեց Պոմպէլի քաղաքը, որ մի քանի տարի առաջ արդէն ֆեսսուել էր երկրաշարժից. դարեր անցան.

1689 թուին պեղումներն միջոցով լաթնուեցաւ աղ քաղաքը, որի մեծագոյն մասն ալսօր արդէն բացուած է և դրեթէ փերկուած. մենք կարող ենք ալծմ տեսնել նորա բոլոր շէնքերը, հրապարակները, փողոցները, գործատներն ու գործիքները, կահկարասիքն և ալն ալնպէս ինչպէս աղ ամինն եղել է աղէտի պատահման վարկենին. սակայն ուր են նոցա տէրերն ու վարելողները. չկալ ալնտեղ դէթ նշուլն ալն կենդանութեան, որով կանգուն էր աղ քաղաքն աղէտից լառաջ. անագորոցն հարուածը չմնալեց մինչև անգամ երէցն Պլինիոսի կեանքին, որ ժամանակի հզօրներից և գիտուններից մէկն էր Ալսպէս՝ դարերի ընթացքում կործանուել են քաղաքներ և աւաններ և զոհ են եղել շարժին հաղարաւոր և քրուրաւոր մարդիկ առանց որ և է ցաւի, հիւանդութեան կամ համաճարակի հանդիպած լինելու ալնպէս, ինչպէս մի կենդանի անտառ լանկարծակի զոհ է լինում ծախիչ կրակին կամ մի բուրաւէտ փարթամ ծաղկոց մի ակնթարթի մէջ խամրում թառամում չորանում է լանկարծակի խորշակից. Թէ զոհերի թիւը ճրայիսի մեծ չափերի է հասնում շարժի ժամանակ, բաւական է լիշել մեր տարեգրութեան հետեւեալ տեղեկութիւնները.

735 թուին Վալոց Զորում ողջողջ զետնի տակ անցան տասն հազար մարդ: Դուին քաղաքում 854 թուին մի դիշերուալ մէջ մեռան 12 հազար մարդ, իսկ 869 թուին, երբ շարժը տեկց մի տարի, զոհ եղան 120 հազար մարդ: Երզնկալ քաղաքում 1268 թուին մեռան 15 հազար, 1458-ին 32 հազար, 1482-ին 30 հազար, 1584-ին 15 հազար մարդ, և ալն:

Եթէ մինչև անգամ մտածենք, որ ալս թուերն անձիշդ են, որովհետև հին ժամանակներն առ հասարակ դժուարին էր վիճակագրութիւն կազմել, ալն էլ շարժի նման աղէտի միջոցին, ալնուամենայնիւ նոքա մօտաւոր դադափար տալիս են շարժի տարած զոհերի մասին: Չենք կարող մտածել սակայն, որ աղ թուերը շատ չափազանցօրէն լիշուած լինին, քանի որ գիտենք թէ 1868 թուին Հարաւալին Ամերիկայում մեռան շարժի ժամանակ 54 հազար մարդ: Եւ միթէ հարկ կալ ճիշդ թուեր որոնելու. տարեգրութիւնն ալնքան պերճախօս փաստեր է տալիս շարժի պատճառած անվիտխարինելի վորուստների մասին, որ բաւական է միալն լիշել մի քանի

քաղմամարդ վաճառաշահ մեծ քաղաքների մէջ պատահած շալժի լաճախութիւնը, որպէս զի համոզուինք, թէ այն մութ դարերում աւելի ընդարձակ կարող էր լինել մեռածների թիւը, քան մենք մտածել կարող ենք մեզ հասած հատուկոր տեղեկութիւններով։ Եւ որ լիշատակարանների մէջ ընդհանրապէս աւելի շատ հանդիպում ենք աշխատիներին, որոնք ամենեւին չեն էլ լինում մեռածների թաւի մասին, մինչդեռ արհաւիրքի լանկարծական պատահումն, այն էլ երբեմն զիշեր ժամանակ, մեզ ենթադրել է տալիս կոտորածի աներեւակաւելի չափը։ Այսպէս օրինակ շարժին լաճախակի ենթակալ են եղել հետեւեալ մեծ քաղաքներն իրենց գաւառներով։

Դուին 854, 858, 869 և 893 թուերին.

Երզնկալ 1011, 1045, 1165, 1236, 1251, 1268, 1281, 1287—1289, 1458, 1482 և 1534 թուերին.

Վան 1276, 1646, 1648, 1701, 1704, 1715 և 1791 թուերին.

Արդրում 1659, 1791, 1843, 1850—1852, 1860—1861, 1901—1902 թուերին.

Թաւրէշ 1641, 1646, 1791, 1859 և 1872 թուերին.

Շամախի 1806, 1828, 1847—1848, 1859, 1869, 1872 և 1902 թուերին.

Այս թուանշանները ցոյց են տալիս թէ շարժի երևոյթը մեր երկրում, կարծես, իւր լատուկ ժամանակագրութեան հոսանքն է ունեցել, թէ աւելի հին դարերում ուր և երբ է տեղի ունեցել ալդ երևոյթը, մասամբ կրտսնուր տարեգրութեան լաջորդական թուերով։ Թ. դարում շարժի նկարագրութիւններն առաւելապէս Դուին և նորա շրջակաների վերայ են կեդրոնացած, որից ի հարկէ չենք կարող եղրակացնել, թէ ալդ շրջանակից դուրս միեւնոյն ժամանակում շարժեր չեն եղել, աշխուհետեւ ԺԱ դարից մինչև ԺԷ դարը շարժի հարուածներին ենթակալ է եղել Սրզնկա քաղաքն և իւր գաւառը, ԺԳ—ԺԸ դարը նոյն աղէտին ենթարկուել է Վան քաղաքն իւր շրջականերով, ապա ԺԷ—Ի դար Արդրումը, և ԺԹ—Ի դար Շամախին։ Շատ բնական է, որ ալդ քաղաքների և գաւառների երկրաբանական պատճառներն են լառաջ բերել շարժ և ալդ կողմից շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրել մեր երկրի ներքին կաղմութեան ալս կամ ալն լատկութիւնը։

Բ

Շարժի ժամանակի և վնասների մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բաւական է լինել մեր քաղաածնների համառօտ բովանդակութիւնը, որ է այս.

602—603 թ. Տարօնում շարժ եղաւ և փլաւ ս. Կարապետի վանքը:

735 լուլիսի 21-ին Վալոց Զորում սաստիկ շարժ եղաւ, որ տեղեց քառասուն օր. մօտ տասն հազար մարդ ողջ-ողջ գետնի տակ անցան:

800—802 թ. սաստիկ շարժ եղաւ. Կողոտու լեռներն իրար դիպան. սարի մէկը փակ եկաւ, ընկաւ Եփրատի մէջ, որի հոսանքը մի օր արգելուեցաւ. շատ լեռներ պատառուեցան. շատ տեղ աղբիւրներ բացուեցան, և շատերն էլ խափանուեցան:

854 թ. մեծ պատին շարժ եղաւ Դուինում, մի գիշերուաջ մէջ տասներկու հազար մարդ մեռան:

858 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում. տներ, ապարաններ և պարիսպներ փուլ եկան, շատ մարդիկ վնասուեցան. ձմեռուաջ սաստկութիւնից շատերն էլ ցրտատար եղան:

863 թ. մեծ պատին սաստիկ շարժ եղաւ և տեղեց մօտերեք ամիս. շատ գեղեցիկ շինուածներ տապալեց և մեծ կոտորած պատճառեց:

869 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում, որ տեղեց մի տարի. անդունդն անցան մօտ 120 հազար մարդ:

893 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում գիշեր ժամանակ. շատ շինուածներ փուլ եկան. վնասուեցան կաթուղիկոսարանի եկեղեցին և ուրիշ վկայարաններ. հողի տակ մնացին շատ մարդիկ. մեռնողներն ալնքան շատ էին, որ բոլորի համար գերեզմանի տեղ չեղաւ, շատ դիակներ միասին ձգում էին փոսերի և դարափլակների մէջ:

995 թ. շարժ եղաւ. աւելի խիստ էր Զորորդ Լայք, Լաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու և Պաղնատուն. չէնքերն հիմնալատակ եղան. սարեր ու ժալուեր պատառուեցան. անշրդի տեղերում ջուր բղխեց, իսկ սովորական ջրերը ցամաքեցան. դաշտերն ալէկոծւում էին և լեռներն իրար էին դիպում. փոշին ինչպէս ծուխ բռնել էր օդի մէջ. քաղաքներ,

գիւղեր, աղարակներ քանդուեցան և իրենց տակն առան բռնակիչներին, որոնք մեռան, մի մասն հաղիւ կիսամեռ աղատուեցաւ: Բալուի բերդն իւր շինուածքներով և Բալուի Քարը փուլ եկան: Վնասուեցան շատ տեղերի գեղեցկաշէն եկեղեցիներն ու ապարանները: Այս շարժը տեւեց մօտ եօթն ամիս ալն է Քաղոց ամսի վերջերից մինչև Նաւասարդ:

1003—1004 թ. սաստիկ շարժ եղաւ ամեն տեղ: Շատ մարդ և անասուն կոտորուեցան:

1011 թ. Առաջաւորաց շաբթուն սաստիկ շարժ եղաւ: Նրդնկան կործանուեցաւ: շատ բերդեր և եկեղեցիներ տապալեցան:

1045 թ. սաստիկ շարժ եղաւ, շատ եկեղեցիներ փուլ եկան Նկեղեաց դաւառում: Նրդնկա քաղաքն էլ քանդուեցաւ: Երկիրը պատառուեցաւ, և շատ մարդիկ ընկղմեցան: Երկար ժամանակ անդունդներից լսելի էին աղաղակի ձայներ: Շարժը պատահեցաւ ամառ ժամանակ և ամեն օր շարժ էր լինում: Այն ամառը խաւարումն էր: արեգակն ու լուսինն արեան գոլն ունէին:

1114 թ. Մարերի 12-ին սաստիկ շարժ եղաւ գիշեր ժամանակ: շատ տեղեր քանդուեցան: կործանուեցան Սամուստ, Հասան Մսուր, Քեսուն, Ռապան, Մարաշ, որ բաղմամբոյ քաղաք էր, ուր մեռան մօտ քառասուն հազար մարդ: կործանուեցան Սիս քաղաքը, շատ գիւղեր ու վանքեր: Մնասուեցան հազարաւոր բիւրաւոր մարդիկ: Սև լեռան վերայ Բարսեղեանց անապատում կրօնաւորներից 30 հոգի և երկու վարդապետ եկեղեցու տակ մնացին: նմանապէս Մարաշի մօտ Յեսուանց անապատում վանքը քանդուեցաւ և կրօնաւորները տակը մնացին: Նրբ շարժը դադարեցաւ, սկսեց ձիւն գալ, և շատերը ձեան տակ կոտորուեցան:

1138—1139 թ. սաստիկ շարժ եղաւ: կործանուեցաւ Գանձակ քաղաքը և բնակիչները մնացին փլատակների ներքեւ փուլ եկաւ Աշհարակ սարն և ձորակի առաջը փակեց, քուրը կանգ առաւ և եղաւ լիճ: Նրկու վարդապետ ընկղմեցան շարժից: Հաղբատու եկեղեցին փուլ եկաւ:

1157 թ. շարժ եղաւ ամեն տեղ և տեւեց մօտ տասն և չորս ամիս:

1165—1166 թ. շարժ եղաւ Նրդնկայում:

1236 թ. շարժ եղաւ Նրդնկայում և փլաւ մի եկեղեցի:

- 1251 թ. շարժ եղաւ և քանդուեցաւ Երզնկան։
- 1261 թ. Կիլիկիայում շարժ եղաւ. Վրաստանումն էլ շարժ եղաւ և շատ մեծ տուեց։
- 1268 թ. Երզնկայում շարժ եղաւ, տասնհինգ հազար մարդ մեռան։
- 1281 թ. Երզնկայում շարժ եղաւ։
- 1285 թ. շարժ եղաւ Տփլիս։
- 1287 թ. շարժ եղաւ Երզնկայում, շատ մարդիկ մեռան։
- 1289 թ. շարժը կործանեց Երզնկան։
- 1319—1320 թ. սաստիկ շարժ եղաւ արեւելքում. ս. Թադէոս Առաքելոյ վանքը կործանուեցաւ, եօթնասուն և հինգ հոգի մեռան։ Նմանապէս շարժ եղաւ Գեղարքունիքում, ուր շատ գիւղեր քանդուեցան։
- 1363 թ. շարժը տարաւ Մշու երկիրն և շատ վանքեր խախտեց։
- 1439 թ. Մըմրուտ սարը կրակ ընկաւ և շատ տարի ակրեց այն սարերը (Գրգուռի հրաբուխը)։
- 1458 թ. Երզնկայում շարժ եղաւ, երեսուն երկու հազար մարդ մեռաւ։
- 1482 թ. Երզնկայում շարժ եղաւ. երեսուն հազար հոգի գետնի տակ մնացին։
- 1543 թ. ապրիլի 4-ին առաւօտեան սաստիկ շարժ եղաւ և շատ աւեր պատճառեց։
- 1584 թ. լունիսի 17-ին շարժ եղաւ Երզնկայում, քաղաքը քանդուեցաւ, և մեռան տասն և հինգ հազար մարդ։
- 1641 թ. շարժ եղաւ Թաւրիզում և շրջակայքում, փուլ եկան գեղեցիկ շինուածներ։
- 1646 թ. ապրիլի 2-ին Աւագ Ուրբաթ գիշեր սաստիկ շարժ եղաւ Վան քաղաքում և շատ մարդիկ մեռան։ Փուլ եկաւ Վանալ բերդի մեծ մասը։ Նոյն տարին շարժ եղաւ Թաւրիզում։
- 1648 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Վանում և շրջակայքում. քաղաքի պարսպի կէսը քանդուեցաւ. փուլ եկան եկեղեցիներ և յղկիթներ։
- 1668 թ. օգոստոսի 7-ին սաստիկ շարժ եղաւ և շատ քաղաքներ ու գիւղեր կործանուեցան։
- 1679 թ. շարժ եղաւ Երեւանում։

1692 թ. ապրիլի 18-ին առաւօտից արեգակը խաւարեցաւ, անպէս մութն էր, որ մարդիկ իրար մօտ գալով իրար չէին տեսնում: Սաստիկ շարժ եղաւ:

1701 թ. մարտի 7-ին սաստիկ շարժ եղաւ Վան քաղաքում, և գիշերը կրկնուեցաւ: մի քանի օր շարժը կրկնուում էր. մարդիկ դուրս փախան և վրաններում կամ բացօդեայ ապրում էին: Շատ տներ խախտուեցան: Նոյեմբերի 30-ին դարձեալ սաստիկ շարժ եղաւ և մնաս չպատահեցաւ:

1704 թ. յունվարի 13-ին շարժ եղան Վանում ու լուսնվարի 27-ին Բաղէշում: շատ տներ քանդուեցան և շատ մարդիկ մնացին տների տակ:

1707 թ. յուլիսի 5-ին շարժ եղաւ:

1715 թ.² մարտի 8-ին շարժ եղաւ Վան քաղաքում և շրջակայքում: ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ վանքի զմբէթը թռաւ, խօշապալ բերդի պարիսպը խախտուեցաւ: մնասուեցան շատ գիւղեր: Արճիշու եկեղեցին փլաւ և երեսունեօթ մարդ տակը մնացին, որոնցից մէկը մեռաւ, միւսներն աղատուեցան մեծ մասով խեղացած:

1791 թ. դեկտեմբերի 27-ին սաստիկ շարժ եղաւ Թաւրէշ քաղաքում, որը կործանուեցաւ և անթիւ մարդ մեռաւ, շրջակայքում ևս շատ վնաս եղաւ՝ խոյ, Սալմաստ, Ուրմիա, Գունալ և այլն: Վանումն էլ շարժ եղաւ, բայց վնաս չեղաւ: Այս շարժի սկիզբն էր 1790 թուին, երբ Արզրում քաղաքն և շրջակայքը, նմանապէս Բասենու գաւառը, մեծամեծ վնասներ կրեցին: ալդ իսկ աղէտի վերայ երգում են եղել և մի երգ, որի խօսքերից են *):

«Տասուերկու թիւ երեսուն իննին (1239 թ.)

Աստուծոյ բարկութիւնն հասաւ ինսանին,

Առանց պատանքի մեռել կը թողեն,

Մի տար, Աստուած, մի տար դար Բասենին»:

Այս ամենին եթէ աւելացնենք ԺԹ դարում տեղի ունեցած շարժերի լիշատակութիւնն, այն ժամանակ մեր տեղեկութիւնների ծառայը կընդարձակուի այսպէս:

1806 թ. շարժ եղաւ Շամախի:

1827 թ. շարժը վնասեց մի քանի տեղեր Արարատեան երկրում, նոցա մէջ և Ուշուայ ու Կեշաւիսու վանքերին: Հեռեկալ 1828 թուին շարժ եղաւ Շամախի:

*) Տ. Բաղմալէպ 1862.

1840 թ. լունիսի 20-ին մեծ շարժ եղաւ ամեն տեղ, և տեղեց մինչև սեպտեմբերի 28. Մասիս սարը պատառուեցաւ. Ակոռի գիւղը ս. Յակոբայ վանքի հետ միասին կտրժանուեցան. շարժը մեծ վնասներ տուեց Նախիջևանին, Բալաղիտին, Մակուին, Թաւրէշին, Տաթևին, Կաղզուանին, Տփլիսին, Արշրունին և այլն (տ. մանրամասնութիւնները Շահխ. Ստոր. 366): Այդ մեծ շարժի տպաւորութիւնը ժամանակակիցների վերայ արնքան սարսափելի էր, որ աշուղ Աղբար Աղամն Աստուածային բարկութեան նշան էր համարում այդ. պատուհասից չպրծան առչ հալ, ոչ թուրք, ոչ ջնուդ, ոչ ասորիո. լուզուած և սարսափած նա երգում է.

«Ո՞վ էր տեսել էս աշխարհս էս օրին,

Մեր մեղացն շարժը քանդեց Ակոռին,

Ջարհուրելի էր շարժի եկած օրը.

Սար ու ձոր իրար դիպան, ասեմ ձրը.

Մէրը որդուն, որդին մոռացաւ հօրը,

Սարսափանք էր նայելիս Մասսայ սարին:

Լերին քակեալ, թնդաց, որոտաց ձորը,

Ախմիշ էլաւ, եկաւ ձիւնաբեր ջուրը,

Հոսեաց տարաւ վանք, աւաղան, աղբիւրը,

Դիփ հաւաքեց, ածեց լանդունդս խորին:

Բարկացել էր մեր Արարիչն էս հետին,

Իրար դիպաւ, շարժեց երկինքն ու գետին,

Չի խնայեց սուրբ Յակոբ հաւրապետին,

Որ քեռի էր Լուսաւորիչ Գրիգորին»:

Մասիսի նոր պատառուածը գրեթէ փոխեց բոլորովին Նախիկին տեղադրութեան պատկերը. մինչև լուլիսի 5 ցելսոտ հեղեղը, վերից վար հոսելով, քանդեց տապալեց ամեն ինչ. Ակոռի գիւղի բրգաձև տեղը բարձրացաւ, արն տեղերն, ուր լառաջ Ակոռու տափերն ու ալգիներն էին, քարակուտակ և սառցակուտակ տարածութեան փոխուեցաւ:

1843 թ. հոկտեմբերի վերջերին շարժ եղաւ Արշրուն, ուր բերդի պարիսպը փուլ եկաւ և տներ քանդուեցան:

1847 լունվ. փորվ. 1848 սեպտեմբ. և 1849 թ. շարժ եղաւ Շամախի:

1850 և 1852 թ. լունիս ամսին սաստիկ շարժ եղաւ Արշրուն, ուր մեծ վնասներ եղան: «Շրջակայքում Գէվկիւրի գիւղի մէջ մի մեծ տուն իւր պարտէզով ու հողով իւր տեղից

քնկաւ հարիւր քալ հեռու մի տեղ, իսկ նորա նախկին տեղի պատառուածից սև ջուր բղխեց *):

1859—1861 թ. շարժ եղաւ ամեն տեղ՝ Արզրում, Շամախի, Թաւրէշ և այլն. միայն Արզրումի շարժը մօտ երեք հազար մարդու կորուստ ունեցաւ: Մեծ կորուստներ եղան և միւս տեղերում:

1869 թ. օգոստոսին շարժ եղաւ Շամախի, ալս շարունակութիւն էր 1868 թ. համատարած շարժի:

1872 թ. լունուար սեպտեմբեր շարժ եղաւ Շամախի, Գանձակ, Թաւրէշ և այլն:

Ի վերջոյ 1899 թ. Ախալքալակ, 1901 հոկտեմբերից 1902 փետրուար Արզրում, 1902 լունուար 31-ից մարտ Շամախի սաստիկ շարժեր եղան, որոնք մեծամեծ կորուստներ պատճառեցին:

Գ.

Իբրև բնական երևոյթ շարժն իսկապէս չունի իւր հաստատուն բացատրութիւնը, կամ, աւելի ճիշդ ասած, ալն բացատրութիւնները, որոնք կան, լալտնի են իբրև ենթադրութիւններ:

Հալաստանի հին շարժերն արգասիք են հրաբղխային երևոյթների. Լեռների ձևը, հողային շերտերի կազմութիւնը, բովերը, չերմուկները, լեռնական լճերն ու լճակներն և այլն ալդ ենթադրութեան ապացոյցներն են: Մարած հրաբուխներ են, օրինակի համար, Մասիս, Արագած, Նպատ, Սիփան, Գրգուռ (Նիմրուդ, Մամրուտ), Սաւալան, Սոհունդ և այլն գագաթները: Հրաբղխային ծագումն ունին Գեղամալ ծովը, Գալլատուալ լիճը, Արագածի և Գրգուռի կատարների լճակները, որոնք հրաբղխի ջրալիւր բաժակներ են: Սակայն կարելի է միանգամայն պնդել թէ մեր երկրի բոլոր շարժերն հրաբղխային են: Ուրիշ երևոյթներ էլ կան, որոնք աղղեցութեամբ երկիրը շարժ է լինում. նոցա մէջ ամենից լաւաջ լիշխու է քեղակի բոլորական խաւարումը, որ շարժի պատճառ է լինում: Ալդ ենթադրութեան տեղիք տուողն ալն է, որ դիտած են թէ 18 երկրաշարժից 13 տեղի է ունեցել արեգակի խա-

*) Տես Բաղմիւ. 1862.

ւարման ժամանակ: Մեր տարեգրութեան մէջ ալդ երեւթին հաստատութիւն զտնում ենք 1045 և 1692 թուին, երբ արեղակի մեծ խաւարումն և մի և նոյն ժամանակ համատարած շարժ եղաւ: Գիտենք, որ 1868 թուին օգոստոսի 18-ին խաւարեցաւ արեգակն և ապա տեղի ունեցաւ ամենասարսափելի շարժերից մէկը 1868—1869 թուերին, որ համատարած էր: Ս. Աւետարանի մէջ էլ զտնում ենք նոյն երեւթի հաստատութիւնը. լատինի է, որ Քրիստոսի խաչելութեան ժամանակ արեգակը խաւարեցաւ և երկիրը շարժ եղաւ (տ. Մատթ. Իէ. 45, 51—52, Մարկ. Ժե. 33 և 38. Ղուկ. ԻԳ. 44 և 45): Այս բոլորական խաւարումն էր, որ 33 թուի մարտի 19-ին տեսանելի եղաւ Սգիպտոսում, Եթովպիայում և այլն *):

Շարժի ալպիսի կախումն ունենալն արեգակի խաւարումից միակ ապահով միջոցն է, որով մարդիկ կարող են նախապատրաստուել աղէտի համար. աստղաբաշխներն, օրինակ, 1869 մարտի 1-ին Աթէնքում տեղի ունեցած շարժի մասին արդէն ամիսներ լուաջ ճիշդ գուշակել էին: Հալոց տարեգրութիւնների մէջ արեգակի խաւարման մի քանի տարիներ կան, ինչպէս են 614, 969, 1036, 1177, 1239 և 1717 թուականները. արդեօք ալդ թուերից մէկը կամ միւսը մի և նոյն ժամանակ շարժի թուական չէ: Գիտենք, որ մօտաւոր համաձայնութիւն կալ ալդ և շարժի թուականների մէջ: Անճշդութիւնը կարելի է բացատրել կամ գրչի թերութեամբ կամ հեղինակներից մի քանիսի ժամանակակից չլինելով: Այս խնդիրը բաղդատական հետազոտութեան կարօտ է:

Արեգակի բոլորական խաւարումից զատ շարժի պատճառը համարում է արեգակի և լուանի ձգողական զօրութիւնը: Ինչպէս լատինի է, ալդ ձգողութեան ուժով ամէն օր լինում է ծովի մակընթացութիւնն և տեղատուութիւնը: Նոյն ձգողական զօրութիւնն ինչպէս որ ներգործութիւն ունի ալն ջրի վերայ, որ երկրիս երեսին է, ենթադրութիւն կալ, թէ նոյն զօրութեանն ենթակալ են և երկրագնդի խորքում զտնուող հեղուկները կամ երկրագնդի միջուկը կազմող հեղանիւթ ջերմ զանդուածը: Սրբ որ արեգակն և լուսինը միաժամանակ ալպիսի կէտի են հասնում, որ երկուսը միասին զտնում են երկրագնդին աւելի մօտիկ դիրքի մէջ, նո-

*) Chronolog. Veterum, Seyfferth, Leipz. 1855.

ցա ձգողական զօրութիւնն աւելի ուժով է ազդում ստորերկրեայ հեղուկներն վերայ, որոնք մղուելով ներքեկից դէպի վեր, դէպի երկրագնդի կեղեք, շարժ են լաւաշաքնում ալնալիսի տեղերում, ուր երկրաքանական պալմանները նպաստաւոր են, Կատնի է, որ ստորերկրեայ անձաւներ և անջրպետներ կան, որոնց մէջ երբեմն օդը շափաղանց խտանում է և, ձգտելով դատարկ տարածութիւն գտնելու, ներքեկից ճնշում է գետինն և պատառում: Շատ տեղ գետինն ելեէջներ է անում նույն ձգողական զօրութեան ուժով. մի տեղ գետինը բարձրանում է սովորական մակերևութից, մի այլ տեղ նստում: Այսպիսի դէպքերում հաւասարակշռութեան խանգարումն լաւաշաքնում է շարժ: Այս երևոյթի հաստատութիւնը գտնում ենք 735 և 995 թուերի շարժի նկարագրութեան մէջ. տարեգիրն ալնալէս է լինում, իբրև թէ գետինն իւր բնակիչներով սուղում ընկղմում է անդունդը: Այս ամենից զատ՝ դիտուած է, որ շարժերի մեծ մասը տեղի է ունենում լուսնի ամենաբարձր կէտում գտնուելու և երկրագնդի լուսնին ամենամօտիկ լինելու ժամանակ: Երբ շարժ է լինում, ալն ամեն աղէտալի դէպքերի հետ միասին, որ հանդիպում են մարդուն և նորա բնակարանին, տեղի են ունենում և ալ ահարկու տեսարաններ: Սաստիկ որոտումներ ու ձալներ են լսում գետնի տակից, երբեմն ալ ձալներն հնչում են ինչպէս խիստ մրրկ, գետինը ճաքճաքում է, և երբեմն նորա պատառածներն արագութեամբ բաց ու խուփ են լինում, օդը սաստիկ մրրկում է, շատ անգամ առանց արևի խաւարման մթնոլորտը ըլլորովին խաւարում է, մռալ ահարկու ամպերից լանկարծական որոտումներն ահաւելի տպաւորութիւն են գործում, տեղատարափ անձրևը մերթ կարապետում է բուն աղէտին, և մերթ լոկ նախազգուշութեան նշան տալիս, ծովը սաստիկ ալէկոծւում է, և փոթորիկը լուսահատական սարսափ ազդում, երկրի մակերևութի վերայ լանկարծ փոսեր և ուռուցներ են լալտնւում, տներ, ագարակներ և ալ շինուածներ լանկարծակի սուղում ծածկւում են գետնի տակ: Լարծես մի ընդհանուր ցաւ պաշարում լալիշտակում է տեսանելի աշխարհին և նորա անն ու երկիւղը փրկում է միաժամանակ և մարդիկներին: Տարեգրութեան ամեն մի հատուածն այս ահաբեկութեան, այս երկիւղի, հակիրճ պատկերն է, որ մեզ զաղափար է տալիս ալն բնական փոփոխութիւնների մասին, որոնք մեր հին հայրենիքի

սարը, քարը, ձորն ու դաշտը կրել են ստորերկրեայ, սան-
դարամետական, ոլժերի բախումից և տիեզերքի բնական ըն-
թացքի ընդհարումներից: Թողնենք, որ մեր տեղը խօսի հին
օրերի տարեգրութիւնը, որ քաղուածաբար ղնում ենք ըն-
թերցողի առաջ ժամանակակից պատմիչների և տարեգրեն-
րի խօսքերով:

Գ.

Թ. 602—603. «Ի նոյն ամի սուրբ Կարապետն, լիննակ-
նեան տեղիւն էր, փլաւ. զի շարժ խտտագոյն եղև»: Տ. Յովն.
Մամիկ. Գ. Բ.

Թ. 735 լուլիսի 21, Հրոտից 15. «Խաւար անտեսանելի
կալաւ զՄողանն սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ
վայրն, և խորասող եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն հոգիք
իբրև տասն հազար: Վասն այնորիկ Վայոց Ձոր անուանեցաւ»:
Տ. Մովս. Կաղանկ. Գ. ԺՁ.

«Յանկարծակի եհաս ի վերուստ պատուհաս Տեառն և
կալաւ խաւար շօշափելի զգաւառն ամենայն դաւուրս քառա-
սուն, և շարժումն և զղրղումն սաստիկ. զի եռալր երկիրն ա-
հեղ դողացմամբ լանդնդոց և բարձրանալր մինչև ի վեր և
անդէն իբր զալիս ծովու փլուզանէր. լերինք տապալէին, վէմք
ի հիմանց քաքտէին, տունք և ապարանք գեղեցիկք լինէին
գերեղմանք բնակչաց, աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին և ա-
մենայն տեղի երերէր տատանմամբ, և ձալնք մարդկեղէն բար-
բառոյ լսելի լինէին ի ներքուստ լանդնդոց և ի վերուստ լո-
ղոց «վալ ձոր, վալ ձոր»: և կենդանւոյն ընկղմեցան ոգիք իբ-
րև տասն հազար, զորս գիտէին ի թիւ արկին, և զանձանո-
թիցն ոչ ոք գիտէր զհամարն. լաղազս որով կոչեցաւ անուն
գաւառին Վայոյ Ձոր»: Տ. Ստեփ. Օրպէլ. Գլ. ԻԹ.

(Թ. 726 «Վայոց Ձորոյ ընկղմումն». Թ. 737 «Շարժ ա-
հաղին»: Երկու նոր աստղ երևեցան՝ մին լարեւելք և մի լարե-
մուտք: Երկու ամիս օղդ փոշի տեղեաց թիզ մի: Նշէն ցոլ-
մունք աստեղաց և շարժ սաստիկ: Տ. Մխթ. Արիւմանեցի).

Թ. 800—802 «Յալս ժամանակս եղև շարժ սաստիկ. և
լերիք կողոտու (կողատու), որ կան աստի և անտի, հպեցան
առ միմեանս, զոր տեսին մարդիկ, և փլաւ լեառն մի և ան-
կաւ լեփրատ, և արգելեաց զնա օր մի, և գնալր գետն ի վեր,
և բազում լերինք խզեցան, և լուով աղբերք բացան ջրոյ, և

կայրոյ, և նաւթոյ, և բազում խցան լաղըբերաց»։ Տ. Սամ. Անեցի (նոյնը տես Մխ. Այր. 791 թուին)։

Թ. 854. «Շարժ լաղունացսն, որ ի Դուին, մեռան ի միում գիշերի երկոտասան հազարք»։ Տ. Մխ. Այր.

Թ. 858. «Յամա Զաքարիայի Հալոց կաթուղիկոսի լետ է. ամի գերութանն Հալոց» (տ. Փովմ. Արծր. գ. 22) «Կահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Դուին քաղաքի բազում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդումն և դղրդումն առնուր քաղաքըն, ալ և մահ՛լուովից մարդկան ի վերալ հասանէր և աշնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տագնապին, մինչև ոչ ոք մնալ ընդ լարկաւ, ալ ի հրապարակս և ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին։ Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիքն ձմեռալնուոյն առաւել բերէր զլքուցումն հեծութեան, զի հոլովք մեկալք և ծալրատեալք լինէին։ Իսկ սուրբ հալրապետն Զաքարիաս ուժգին աղօթիւք և պաղատանօք մշտջենամուռնչ և աղերսալի աղօթս առ բարեգութն Աստուած մատուցանէր և երկնալին աղդեցութեամբ ի բաց բառնալր զաստուածասաստ բարկութիւնն, անմնաս զեկեղեցին Քրիստոսի պահեալ ի բազմաբերցասմանէ վտանգին»։ Տ. Յովհ. կաթ. Իէ։

Թ. 863. «Ի քառասնորդս պահոց ի փոքրիկ շաբաթուն եղև շարժումն ահագին և զբազումս կոտորեաց և զգեղեցիկ շինուածս տապալեաց, և տեեաց մինչև ի ժամանակս երից ամսոց»։ տ. Ստ. Ասող. Բ. Բ. (նոյնը տես և Սամ. Անեցի 865 թուին)։

Թ. 869. «Ի լերեքհարիւր տութետասն թուականին Հալոց, եղև անհնարին և հիացուցանող շարժն Դունալ, որ զամ միողջոյն դողացեալ խորասուզեաց լանդունդս անձինս իբրև երկոտասան բիւր մարդկան»։ Տ. Մովս. Կաղ. Գ. 21.

Թուին 893. «Զալու ժամանակաւ (պերրորդ ամի թագաւորութեանն Սմբատալ ի վերալ Հալոց) ահագին իմն լեզակարծում ժամու ստատիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դուին քաղաքի բազում սասանումն և սարսափումն և դղրդումն և կործանումն զբնակչօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր. վասն զի առհասարակ ի վալր փլուզեալ զպատուար պարսպացն, և զապարտն գլխաւորացն, և զտունս ռամկացն իբրև զերիղուտ վալրս առապարաց լական թօթափել տեսանիւր։ Ալև զաստուածաշէն եկեղեցիս կաթուղիկոսարանին, և

զայլ ևս հաստահեղոյս վկայարանս զղրղեալ քանդեալ աւերեալ ի վալր հոսէին, որ գրեթէ իբրև զփապարս վիմուտս զերբկաց սարսափելի տեսողացն երևելոյ Ալլև հեղձամղձուկ լարկածածակ հողաթաւալ հողանդձուց սատակումն զիախլոտ բաղմութեանն, որ կարծրագոյն քարեղէն և անկարեկիր միտս էր ստալեալ, լորդորէր զնա ի բաղում ողբս և լարտոսրաթոր կականմունս: Թողում ասել զաղղակիցս և զկարեկիցս և զլծակից հարադատութիւն մարդկան, որոց կականումն և ողբումն և աշխարումն գութից ճշոյ և կանչոյ և կառանչոյ, և աղիողորմ ձալնք երգեցիկ գուսանաց (կուսանաց) և սևազգեսաց կանանց և արանց վշտահար հեծութեամբ սգացելոց մինչև երկինս բարձրացեալ հասանէր: Իսկ զբաղմութիւն զիականց ոչ բաւեալ տալ գերեզմանացն, զբաղումն ի վրհս և խորափիտս և ի դարափրակս ընկեցեալ լինէին: Տ. Յովն. կթ. ԼԲ, (տպ. Նրուսաղ.). «Այս շարժումն սաստկագոյն որ եղև լամս Զաքարիայի Հալոց կաթուղիկոսի լետ Լ. ամի գերութեան Հալոց»: Տ. Թովմ. Արծ. Գ. 22.

Թ. 995. Շարժեցաւ երկիր, բալց սաստկագոյնս աշխարհն Չորրորդ Հալոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու և Պաղնատուն: Եւ բոլորովին փլան շինուածք ամենայն ի հիմանէ զղրղեալք... հերձան լերինք և պատառեցան վէմք, բացան աղբիւրք լանջրդին տեղիս և ցամաքեցան ելք սովորական ջուրց, դաշտք ծածանէին և լերինք որպէս առ միմեանս խոնարհէին. ծխոյ նմանութեամբ փողոյն ծառացելոյ զօղսն ընդլո: Եւ ամենայն շինուածք քաղաքաց, դիւղից և ագարակաց տապալեալ, զբնակիչսն ի ներքոյ առնէին, մեռեալս և կիսամեռս զնոսա առնելով, և մնացելոցն կենդանեաց ճիւղք լալեաց և վալք ողբոց ի վեր բարձրաւալին: Եւ բերդն Բալու հանդերձ շինուածովքն և քարն ևս փլուղանիւր. խարխալեալ ճապաղջուր, բերդին Դիլաթալ, Աթթալալ և Ամթալ և ամենայն քարուկիր զեղեղկալէն եկեղեցեաց և ապարանից: Այս լինէր լամսեանն Քաղոց ի վերջնումն աւուր. և զայս ձև օրինակի կացեալ ամիսս Լ. մինչև ցնաւասարդ: Տ. Ստ. Ասող. Գ. ԼԶ.

Թ. 1003—1004. «Եղև շարժ սաստիկ ընդ ամենայն երկիր. երերեալ դողաց ամենայն արարած. լահէ և բարբառոյ բարկութենէն ոչ ժամանէին խոստովանութեան և հաղորդութեան. մարդ և անասուն պակասեցան լերիլք, և մնացեալ

Հորոտանիք անմարդ մնացեալ շրջէին ի վերալ երկրիւ Տ. Մատթ. Ուռհ. ԼԷ. (նոյնը տ. Սամ. Ան. 1007 թ. և Սմբ. Սպար. 1008 թ.)

Թ. 1011. «Երոժ սաստիկ լԱռաջաւորին ընկղմեցաւ Երզնկա ողջոյն, և մնաց միայն տունն Կիրակոսի ողորմածին: Բազում եկեղեցիք և բերդք տապալեցան»: Տ. Մխ. Այր.

Թ. 1015. «Եղև շարժ ահաւոր և սոսկալի, և դողացաւ հասարակ ամենայն տիեզերք... Բազում եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ի հիմանց ի լեկեղեաց դաւառին, և քաղաքն, որ Երզնկան կոչի, փլաւ առհասարակ և շպատառեցաւ երկիրն, և արք և կանալք ընկղմեցան ի խորս անդնդոց, և դաւուրս բազումս դար ձայն աղաղակի նոցա ի խորոց անդնդոց: Եւ էր լամառնային ժամանակին, և աւուր աւուր շարժէր երկին (sic) լամին լալնմիկ... Եւ լամառնային ժամանակին խաւար և մուծն լինէր ի վերալ երկրի, մինչև արեղակն և լուսինն ի կերպս արեան երևէին. և լորժամ ելանէր ի կամարն, լիտակ էր»: Տ. Մատթ. Ուռհ. ԿԷ. (նոյնը տ. Սմբ. Սպար. 1045 թ.)

Թ. 1104. «Ի հինդհարիւր լիսուն և երեք թուին ի Մարերի երկոտասանն դողաց երկիր հանդերձ աղիողորմ ձալնիւ, որ դար ի լերանց և ի դարափուլ վիմաց. և օրն էր կիրակէ և ձալնն վառ... Եւ փլան լուրջ քաղաքք, և մեռան քառասունհազար անձինք, զոր թուել կարացին»: Տ. Վարդան պատմ. ԿԷ. տ. և 1114 թ.

Թ. 1114. «Յամսեանն Մարերի լերկոտասան աւուրն լաւուր կիւրակէին տօնի Խաչ Գիւտին *) եղև մեծասատ արհաւիրք ի վերալ տիեզերաց... մինչ դեռ էաք լալիշտակեալ ի խոր քնոյ, եղև լանկարծակի ճալթումն և թնդումն ահաւոր, և զոռալր առհասարակ ամենայն արարածք, և եղև զղրդումն սաստկապէս և ահաղին թնդմամբ շարժեցաւ երկիր... և լերինք, և պատառեցան ապառաժ վէմք, և հերձան բլուրք... Եւ լսելի լինէր ձալնն զկնի շարժմանն իբրև զմի ժամ զիշերին. և լահէ բարբառոյ բարկութեանն ամենայն ոք լուսահատեցաւ ի կենացս և ասացին, եթէ եհաս օր կատարածի և դատաստանի մերում, զի զալն աւուր զպատկերն ունէր. օրն էր կիրակէ, և ձալնն ի վառի ձալնն էր, և լու-

*) 1114 թ. նոյ. 29-ին Ս. Անդրէի տօնի օրը (այլ ոչ Գիւտ խաչի) տ. Dulaourier է55.

սինն փռւլ էր, դամենայն պատճառ զվերջին առաւելոն ունէր. և ահա կալին ահաբեկեալ իբրև զմեռեալս լուսահատեալք: Եւ լալսմ գիշերին կործանեցան բազումք քաղաքաց և գաւառաց, և ամենայն որ կործանեցան, էին գաւառք ֆառնկաց և ալլ գաւառաց կամ ալլադեաց ոչ եղև վնաս և ոչինչ: Եւ լալսմ գիշերի կործանեցաւ Սամուսատ քաղաք և Հասան Մսուր, Քեսուհն, և Ռապան, և Մարաշ քաղաք ահաւոր, և կործանեցան ոգիք իբրև քառասունհազար, զի էր բաղմամբոյն քաղաք, և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ ալսպէս ի Սիս քաղաք կործանեցաւ անթիւ բաղմութիւն արանց և կանանց, և ալլ բաղում գեղք և վանորայք, և անհամար արք և կանայք հազարս հազարաց և բիւրս բիւրոց կործանեցան: Եւ եղև ի Սեաւ լեառն անուանի, լանապատն որ կոչի Բարսեղեանց, էին ժողովեալ լեկեղեցօրհնէք սրբասնեալ կրօնաւորք և վարդապետք Հալոց, և կալին ի պաշտօն Աստուծոյ, անկաւ եկեղեցին ի վերայ նոցա, և երեսուն կրօնաւորք և երկու վարդապետք կատարեցան ի ներքոյ նորա, որ կան մինչև ցալսօր: Նոյնպէս եղև մերձ ի Մարաշ ի մեծ անապատին, որ ասի Յեսուանց, անկաւ և կործանեցաւ վանքն, և ամենայն դասք կրօնաւորացն: Եւ լորժամ դադարեաց շարժն, սկսաւ ձիւն գալ, և զամենայն աշխարհ ի ներքոյ կոտորեացո: Տ. Մատթ. Ուռհ. ՄԺԷ.

Թ. 1138.—1139. «Ի հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տապալեցաւ շինուածքն որ ի նմա ի վերայ ընակչաց իւրոց... փլաւ և լեառն Ահարակ ի շարժմանէն և արգել զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծովակ, որ է մինչև ցալսօր, և լինին ի նմա ձկունք ազնիւքո: Տ. Կիրակոս Գանձակեցի, 67.

Նոյն. «Ընդ աւուրսն աշնոսիկ եղև լանկարծակի մէզ և մառախուղ, և լցաւ առհասարակ լեառն և դաշտ, և եղև շարժ ահագին, և կործանեցաւ մալրաքաղաքն Գանձակ. և շնորհօք Աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն (Աղուանից), բաց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր (Թոքակերի որդի), հանդերձ ալլ բաղմութեամբ արանց և կանանց և մանկաւոր, որոց ոչ գոյ թիւ, զորս սպանին շինուածքն անկեալ ի վերայ... փլաւ և լեառն Ահարակ և կապեաց զձորակ, որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծով որ է մինչև ցալսօր ժամանակիո: Տ. Կիր. Գանձ. 101.

Թ. 1138—1139 «Ի ՇՁԸ, Թվին ի ԺԷ. Արեգ ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաք և սուրբ վարդապետքն Գրիգոր և Սարգիս ընկղմեցան, և եկեղեցին Հաղբատայ վըլուղանի»: Տ. Սամ. Անեցի: (Նոյնը տ. Մխ. Այր. 1141 թ.):

Թ. 1157. «Ի հոկտեմբերի ամսոյ ԻԶ. սկսաւ շարժ լինել լամնեանն երկիր. և բազում քաղաքք տաճկաց ի սահմանս Արաբիոյ, որ է Հալապ, կործանեցան ի հիմանց. և զաղղաքրիստոնէից պահեաց Տէր մինչև ցալժմ. և անդադար լինէր շարժն մինչև ի փոխել թուականիս, որ ոչ կայր համար կամ թիւ շարժմանն զամիսս չորեքտասան»: Տ. Գրիգոր երէց, Մկլ.:

Թ. 1165—1166. «Եղև շարժ լերդնկան»: Տ. Սամ. Ան. և Վարդ. Պատմ. (նոյնը Մխթ. Այր. 1161 թուին):

Թ. 1236. «Շարժ եղև լերդնկան. եկեղեցի մի փլաւ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1251. «Շարժմամբ կործանեցաւ Երզնկան»: տ. Մխ. Այր.

Թ. 1261. «Ի Լիլիկիայ շարժ եղև»: «Շարժն եկն ի Վըրացտուն և բազում մեաս արար»: Տ. Մխ. Այր.

Թ. 1268. «Շարժ եղև լերդնկայն լաւուր կիրակէի, 15 հաղար մարդիկ մեռան»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1281 «Շարժ եղև լերդնկան, Աստուած պահեաց, որ ոչ փլաւ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1285. «Շարժն երեկ ի Տփլիս»: Տ. Սամ. Ան. Շարալար.

Թ. 1287. «Մայիս ամսոյն շարժ եղև լերդնկան, բազում մարդիկք մեռան, որ զթիւն միայն Աստուած գիտէ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1289. «Շարժմամբ կործանեցաւ Երզնկան»: Տ. Սամ. Ան. Շար. (նոյնը տ. Առ. պտմ. 1290 թուին):

Թ. 1308. «Շարժն տարաւ զվանքն ս. Առաքելոյն Թաղէոսի, զեկեղեցին և զվանքն կործանեաց և ՀՅ. հողի սպանա»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1319—1320. եղև ահագին շարժ լարենիս, և զԹաղէոս առաքելոյն վանքն և զեկեղեցին կործանեաց, և զտունսն փլուց, և ՀՅ ոգի եսպան. զոր վերստին շինեաց եկեղեցին և զվանքն տէր Զաքարէ: Այլ և ի Կեղաքունի ընկղմեաց ըզբազում գեօղս հանդերձ արամբք, և լալլ եւ տեղիս: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1363. «Շարժն զԱշու երկիրն տարաւ և ղվանորալք խախտեաց»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1439. «Հուր անկաւ ի Մըմրուտ սարն և շատ տարի արիւց զայն սարերն»: *) Տ. Նօտ. Հլց. 118 և 127.

Թ. 1458 «Շարժ եղև լերդնկան. ԼԲ. հազար մարդ մեռաւ. և ոչ արշալի միայն, այլ ժՁ անգամ շարժ եղեր լերդնկան քան ղայս այլ սաստիկ»: Տ. Նօտ. Հլց. 187. տ. և Առ. պատմ.

Թ. 1482. «Շարժ եղև լեղնկան. ԼԲ. հողիք մնացին ի ներքոյ գետնոյն»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1543 «Ապրիլի 4 օրն չորեքշաբթի ի լուսանալ առւորն Ա. ժամն սաստիկ շարժ ելաւ. Ողորմեն փոխին ասելու շափ եղաւ, որ երերաց, և շատ աւեր արաւ: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1584. «Շարժեցաւ լեղնկան լունիսի ժէ. Գ. ժամունս. Լուսաւորչի երկուշաբթի. փլաւ քաղաքն և մեռան ժնն, արք և կանայք. ՆԲ մարդիկ մնացին ի ներքոյ երկրի, զորս չերկրէ կիսամահ, ոմանք մեռան և կ'ս խեղեցան»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1641. «Շարժ եղև ի Թավրէզ և լիւր շրջակայսն, և փլաւ Շամզաղանն և Ուտաչէկերտ ամարաթին: «Տ. Սամ. Ան. Շար. տ. նոյն և Առ. պատմ. ԼԵ.

Թ. 1646. «Ապրիլ 2 Ասագ Ուրբաթու գիշեր սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքն Վան, և բազում մարդիկ մեռան, և շատ աւերութիւն եղև»: Տ. Յիշատ. Ման. 341.

Նոյն. «Մեծ շարժ եղև ի Թավրէզ, և ի սոյն ամին ի շարժմանէ մեծ մասն բերդին Վանալ փլաւ»: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1648. «Շարժ սաստիկ եղև ի Վան և ի շրջակայսն իւր, և եկեղեցիք մղկիթք բազումք փլան, և կէս պարսպի քաղաքին»: Տ. Սամ. Ան. Շար. տ. նոյն և Առ. պատմ. ԼԷ.

Թ. 1668, «Բոգոստոսի 7 օրն ուրբաթ Գ. ժամունս խիստ

*) Յայտմ ամի (պղ—1441) մեծ նշան եղև. քանդի լեռն Մամբուտ կոչեցեալ, որի մէջ Բլաթ և Բաղէշէ, լանկարծակի դռաց իւրեկ զսաստիկ որոտումն ամպոյ... սարն պատահեցաւ լայն իւր զբաղաք մի և այլ փոքր փոքր, և ի պատահումէն ի վեր հուր ցոլացեալ ելանէր մառախլապատ ծխով և ժահահոտութեամբ, որ և աղայքն ի հոտոյն հիւանդանալին, և քաղինք եռային լահադին բոցոյն, և մեծամեծ վէմս ընդ երկինս ձգէին ձայնիւ որոտմամբ և այլն. տ. Ինճիհ. Հնախօս. Ա. 106.

մեծ և ահագին շարժ եղև, որ ոչ տեսնալ էր և լուեալ ընաւ, զի բազում քաղաք և գիւղք կործանեցան, տունք և ապարանք: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1679. «Շարժ լերեան», Տ. Զաք. սարկ. 104.

Թ. 1692. «Ապրիլի 13 լառաւօտէ արեգակն նուազեցաւ և մէզ պատեաց զերկիր ալնքան, զի մարդիկք մերձ դուռ զմիմեանս ոչ տեսանէին ի ցերեկի. և մինչև լերեկոյ կարմիր փոշի տեղեաց ի լերկիր. և եղև մարդամահ անդրանկաց, և սաստիկ շարժ: Տ. Յիշատ. Ման. 348.

Թ. 1701. «Մարտի 7 ի մեծ պահոց առաջին ուրբաթն սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքս Վան, և ի գիշեր ևս շարժ եղև, և ի կիրակէն երկու և երեք անգամ շարժ եղև, և ի չորեքշաբաթ առաւօտուն ևս սաստիկ շարժ եղև որ ամենալն քաղաք ահաբեկ եղեալ սասանեցան, և հալ և տաճիկ ամենեքեան թողեալ զտունս իւրեանց ի քաղաքէն ի դուրս կազմեցին վրանս և մնացին տամբք և տղայիւք ռմանք լալգիս, ոմանք ի դաշտս և ի գերեզմանատունս աւուրս բազումս, և սակաւ ոմանք, որ ի քաղաքս մնացեալք էին, գընացեալ ի ժամատունն ննջէին տամբք իւրեանց, և ի միւս շաբաթու օրն դարձեալ ահագին շարժ եղև, լորմէ բազում տունք խախտեցան ի մէջ քաղաքին և ոչ փլան, և ոչ մարդոյ ինչ մնաս եղև. սակալն ի գեղն Բերդ սակաւ ինչ տուն փլան: Եւ ապալէս եկաց քաղաքս լերերմանի իբրև զնաւ ի ջուրս մինչև ի լօրն դարնանամտին (sic), և ապա հանդարտեցաւ Նախախնամութեամբն Աստուծոյ. Եւ հասեալ ի նոյեմբերի 30 կրկին ևս սաստիկ շարժեցաւ և մնաս ինչ ոչ եղև: Տ. Յիշատ. Ման. 352.

Թ. 1704. «Յունվարի 13 մեծ շարժ եղև ի քաղաքս Վան: Յունվարի 27 մեծ շարժ եղև ի քաղաքն Բաղէշ, և բազում տունք փլան, և շատ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին»: Տ. Յիշատ. Ման. 358.

Թ. 1707. «Յուլիսի 5 շարժ եղև սաստիկ»: Տ. Յիշատ. Ման. 365.

Թ. 1715. «Մարտի 8 լառաւօտէ շարժ եղև ի քաղաքս Վան, լորմէ ի լալգիքն սուրբ Յակոբայ վեր տուն մի փլաւ, վեց չոգի տակն մնացին, չորսն մեռան և երկուքն ապրեցան: Նաև Բարթողիմէոս Առաքելոյ գմբէթն թաւ. և խօշարալ բերդի բաղանն խախտեցաւ, Ղարասարալ բերդի լիշաղին

վերալ քօշկն փլաւ և զլիշադն աւերեաց, որ և բաղում մարդիկ ի ներքն մնացին, ալլ և Սաթմանից քօշկն փլաւ և զբաղումս սպան. և ալլ բաղում գիւղք տապալեցան, և լորովք մնացին ի ներքն, և բաղում փնաս եղև Մահմտանալ երկրին:

Ի լԱՐՃԷՂ քաղաքի ի մեծ հինգշաբաթի գիշերն առաւօտեան ժամուն շարժ եղև, որ եկեղեցւոյ գմբէթն անկաւ և 37 մարդ ի ներքն մնացին: Բայց խնամօքն Աստուծոյ մինն մեռաւ և ալլ ամենեքեան ապրեցան, ալլ շատքն սաղկատել են: Տ. Յիշատ. Ման. 368.

Թ. 1791. «Դեկտեմբերի 27 մեծ և ահագին շարժ եղև ի քաղաքն Թաւրէշ, որ բոլոր քաղաք տապալեցաւ, և անթիւ մարդիկ մեռան, և ի ներքոյ հողին մնացին, որ ականատեսքն ասացին թէ տհազին քաղաք իբրև բնական բլուր մի եղև, որ ամենեկին քաղաքի նշմարանք ոչ երեւէին. նաև չրջակալ զաստբալք՝ Խոյ, Որմի, Գունալի, Սալմաստ. և ի քաղաքս մեր վան ևս շարժեցաւ, և ողորմութեամբ Աստուծոյ ոչինչ փնաս եղև»: Տ. Յիշատ. Ման. 398.

Յ. Գ. Այս հատուածները քաղել ենք հետեւալ աղբւրներէց.

Յովհան Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, վենետ. 1832.

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, Մոսկով 1860.

Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմ. տանն Սիսական, Մոսկով 1861.

Թովմա Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Ս. Պետ. 1887.

Յովհաննէս Կաթողիկոսի պատմութիւն, Երուսաղէմ 1867.

Մատթէոս Ուռնայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ 1869.

Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն, Ս. Պետ. 1885.

Վարդան վարդ. Հաւաքմունք պատմ. վենետ. 1862.

Կիրակոս Գաւթակեցի, Համառ. Պատմ. վենետ. 1865.

Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք և ալլն, վաղարշ. 1893.

Նօտարք Հալոց, Ղևոնդ վ. Փիբղ. Կ. Պօլիս:

Մանանալ, Գ. վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պօլիս 1876.

Ջաքարիա սարկաւագի պատմագր, վաղարշ. 1870.

Մխիթար Արլիվանեցի, պատմ. Հալոց, Մոսկ. 1860 և ալլն.

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵՍԱՆՑ

